

RUSYA’NIN TÜRKİSTAN’DA YAYILMA SİYASETİNİN İLK ADIMI KAZAK KÜÇÜK CÜZ HANLIĞINI İŞGALİ

Mehmet Ali DİNÇ¹

Geliş: 09.10.2021 / Kabul: 09.12.2021

Öz

Bu çalışmada, Rusya’nın Türkistan’da yayılma siyasetinin ilk adımı olarak görülen Kazak Küçük Cüz (Orda) Hanlığını işgali ele alınmıştır. İlk önce Türkistan’da ki genel siyasi yapıya ve Kazakların politik durumuna değinilmiş, sonra da kronolojik olarak işgal süreci anlatılmıştır. Bu işgal sürecinde, Aleksey İvanoviç Tevkelev’in elçilik misyonu, Orenburg’un inşa süreci, 1735 Başkurt direnişinde Ebülhayr Han’ın rolü, 1739-1741 Kazak Kalmuk Savaşları ve Orenburg valisi Neplüev’in faaliyetlerine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Küçük Cüz, Küçük Orda, Kazak Hanlığı, Kazakistan

THE FIRST STEP OF RUSSIA'S EXPANSION POLICY IN TURKESTAN INVASION OF THE KAZAKH LITTLE JUZ KHANATE

Abstract

This work focuses on, the occupation of Kazakh Kucuk Juz (Horde) Khanate, which is seen as the first step of Russia's expansion policy in Turkistan, is discussed. First of all, the general political structure in Turkistan and the political situation of the Kazakhs were mentioned, and then the occupation process was described chronologically. During this occupation process, the mission of the embassy of Alexey Ivanovich Tevkelev, the construction process of Orenburg, the role of Ebülhayr Khan in the Bashkir resistance in 1735, the Kazakh Kalmuk Wars of 1739-1741 and the activities of Orenburg governor Neplüev were specifically mentioned.

Keywords: Turkestan, Little Juz, Little Horde, Kazakh Khanate, Kazakhstan

Giriş

Altın Orda Devleti’nin, Timurlular ile yaptığı mücadeleden yenik çıkması sonrası yaşadığı güç kaybı, parçalanması ve onun devamı sayılabilecek Kazan, Kasım,

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, malidinc@stu.aydin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2295-975X.

Astrahan, Sibir, Nogay ve Kırım hanlıklarının ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu hanlıklar hiçbir zaman Altın Orda gücüne ulaşamadılar ve içlerinde gösterdikleri zaafılar, Rus çağının başlaması için bulunmaz fırsatlar doğurdu. Siyasi bütünlükten yoksun olan Rus knezlikleri, Moskova Knezliği etrafında birleşerek Altın Orda sonrası hanlıklar ile hâkimiyet mücadelesine girişmiş ve Kırım Hanlığı hariç olmak üzere kısa vadede başarı sağlamışlardır. 1552'de Kazan Hanlığı'nın işgalini, 1556'da Astrahan Hanlığı'nın işgali takip etmiş, Küçüm Han(1563-1581) idaresinde ki Sibir Hanlığı ise 1582 yılında Kossak² lideri Yermak Timofeyev³ tarafından Rus Çarlığı adına talan edilmiş ve hanlığa 1598 yılında tamamen son verilmiştir. Kasım Hanlığı ise önce Moskova Knezliği'nin vasalı olmuş, ardından da 1681 yılında ilhak edilmiştir. Kırım Hanlığı ise 1475-1774 yılları arası Osmanlı İmparatorluğu vasalı(İnalçık, 2003: 28/404) olarak siyasi varlığını korumuş, 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile bağımsızlığı tanınmış(Beydilli, 2002: 26/526), 1783 yılında ise Çarlık Rusyası tarafından ilhak edilmiştir(İnalçık, 2002: 25/454).

Bu erken dönem Rus yayılmacılığı Osmanlı İmparatorluğu tarafından fark edilmiş ve Sokullu Mehmet Paşa'nın girişimleriyle Astrahan Seferi ve Don-Volga kanal projesi başlatılmıştır(İnalçık, 1948: 349-402). Kefe Beylerbeyi Çerkez Kasım Paşa bu iş için görevlendirilmiş, 1569 yılında başlayan ve otuz bin işçinin çalıştığı projenin 1/3'ü tamamlanmış; fakat askeri ve siyasi şartlar sebebiyle inşaat bitirilememiştir(Özcan, 2013: 34-35). Bu süreçte Avusturya ile oluşan yeni siyasi durum dikkatlerin batıya çevrilmesine neden olmuş ve Astrahan seferi ile birlikte kanal projesi de unutulmuştur. Rusya ise bunu fırsat bilerek etki alanını Asya'ya doğru genişletmek amacıyla uzun ve detaylı bir planı uygulamaya koymuştur.

1.Türkistan'da Siyasi Durum

Timur devletinin dağılması ile birlikte Fergana bölgesine çekilerek, dağınık halde yaşayan Türk gruplarını, Özbek Han'ın⁴ torunu Eb'ul Hayr Han(1428-1468) siyasi birlik altında toplamayı başarmış ve 1428 yılında kurduğu devlete dedesinin adı olan “*Özbek*” ismini vermiştir(Burton, 1986:4; Saray, 2002: 25/122; Altier 2013: 7-24). Özbekler, süreç içerisinde Moğol asıllı Cungarlar, Kalmuklar ve Oyratların saldırı ve yağmalarına maruz kalmışlardır. Kalmuk ve Oyrat yağmaları ülkede

² Ukrayna ve Güney Rusya halklarının karışımıyla 15. Yüzyılda ortaya çıkan etnik grup. Farklı kaynaklarda Kozak, Kosak, Cossach, Kossak ve Rus Kazakları olarak adlandırılırlar.

³ Yağmacı Kazak Atamanı. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Aça, Mehmet, (2020), “Gerçekle Kurgunun Bulanıklığında Yağmacı Bir Ataman: Yermak Timofeyev”, İdil Ural Araştırmaları Dergisi, C.2, S. 1, ss. 111-132.

⁴ Artın Orda Hanlığı'nın kurucusu Batu Han'ın 6. Kuşak torunu.

sosyal ve siyasi düzeni alt üst ederek iç karışıklıklara neden olmuş ve bu Eb'ul Hayr Han'ın otoritesi sarsılarak yönetiminin sorgulanmaya başlamasına ve siyasi yönden meşruiyetini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur(Togan, 1981: 157; Saray, 1993: 17; Kara, 2013: 210).

Bunun sonucunda Kazaklar 1456 yılında Canibek Sultan ve Kerey Sultan⁵ önderliğinde Özbeklerden ayrılarak kuzeydoğuya göçmüşler ve Çu ve Talas nehirleri arasına yerleşerek Kazak toplumunun temellerini atmışlardır(Hitchins, 2002: 25/131; Adilhankızı, 2015: 26; Hizmetli, 2011: 25; Kesici, 2003: 21; Olcott, 1995: 9-10). Başlangıçta asi sultanları ifade etmek için kullanılan “Kazak” tabiri ise zamanla onlara tabi olan kabileler için de kullanılmaya başlamış ve böylece “bozkır atlısı, hür, müstakil, mert, yiğit, cesur, ayrılan, terk eden, başına buyruk, asi” gibi anlamlara gelen “Kazak” sözü hem devletin hem de devleti oluşturan Türk topluluklarının genel adı haline gelmiştir(Adilhankızı, 2015: 25; Erdoğan, 2019: 593; Hizmetli, 2011: 26-27; Kara, 2013: 173; Saray, 2012: 92).

2. Kazak Cüzleri

Canibek ve Kerey sultanlar, 1465 yılından itibaren “Han”⁶ unvanını kullanmaya başlamışlar ve böylece Kazak Hanlığı resmen kurulmuştur(Erdoğan, 2019: 594). Özbek Hanı Eb'ul Hayr'ın ölümünden sonra Kazak konfederasyonuna katılan kabilelerin sayısı hızla artmış ve zamanla konargöçer Kazak Hanlığı kendine özgü bir şekilde kurumsallaşmıştır(Alpargu, 1996:8; Ross-Skrine, 2005: 122; Doğan, 2002: 9). Kesici'ye göre Kazaklar, Türk-Moğol askeri teşkilatlanma örneğinin devamı olarak “Küçük Cüz”, “Orta Cüz” ve “Ulu Cüz”⁷ adını verdikleri üç merkezli yönetimi benimsemişlerdir(Kesici, 2003: 34); ancak bu ayrıma yaşanan büyük coğrafyanın neden olduğu da gözden kaçırılmaması gereken bir husustur(Erdoğan, 2019: 598).

Bu cüzler “Kengeş” adını verdikleri meclis tarafından yönetiliyordu. Kengeş toplanıyor ve göç güzergahları, arazi anlaşmazlıkları, savaş, diplomasi, han seçimi

⁵“Kazaklar, Han soyundan gelen yani aristokrat beylere Sultan unvanı vermektedirler. Sultanlar halkın sosyal ve idari işlerinde kanaat önderi vazifesini görmektedirler. Ayrıca devletin yönetim mekanizmasında meclislerde Han'a danışmanlık yaparak önemli kararları tartışan, bunları oylayarak karar alan bir heyet görevi görmektedirler.” Bkz. Kaan Akar, (2021), Türkistan Sözlüğü XI. XIX. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve İstilahlar, Bursa, Porsuk Kültür Yayınları, s. 312

⁶ Türk tarihine ilişkin en eski hükümdarlık unvanlarından biridir. Bkz. Akar, a.g.e., s. 252-255

⁷ Farklı kaynaklarda “küçük orda”, “orta orda” ve “büyük orda” olarak ta isimlendirilmişlerdir.

gibi konularda karar veriliyordu(Akar, 2021: 269). Kengeş tarafından seçilen Büyük Han, bütün Kazak cüzlerinin lideri kabul edilmekte birlikte, pratikte cüzlerin her biri kendi bölgesinde kendi yönetim sistemine sahip olan liderler tarafından idare edilmekteydi(Erdoğan, 2019: 602-603). Doğal olarak merkezi otoritenin varlığı kurumsal yapıdan çok Büyük Han'ın karakteri ve askeri otoritesiyle ilgiliydi. Han'ın ailesi Hanlık makamının varisi kabul ediliyordu; ancak pratikte belirgin bir veraset usulü yoktu. Han seçilebilmek için doğuştan sahip olunması gereken tek özellik birçok Türkistan Hanlığında olduğu gibi soyağacını Cengiz Han'a dayandırabilmektir(Erdoğan, 2019: 604; Olcott, 1995: 14).

Kazaklar, Burunduk Han(1480-1511) önderliğinde merkezi otoriteyi kurma teşebbüsünde bulunmuş, fakat bunu Kasım Han(1503-1523) liderliğinde gerçekleştirebilmişlerdir(Alpargu, 1996: 14-15; Doğan, 2002: 10; Erdoğan, 2019: 595,602; Hayit, 1995: 11; Hizmetli, 2011: 29; Kumekov, 2007: 54-60; Olcott, 1995: 13; Saray, 2002: 25/122). Kasım Han'ın ölümü sonrası yerine geçen oğlu Tahir Han(1523-1533) bu birliği devam ettirememiş ve Kazaklar tekrar üç cüz haline gelmiştir(Saray, 2002: 25/122; Hizmetli, 2011: 29; Hayit, 1995: 12; Doğan, 2002: 11). Kasım Han'ın küçük oğlu Hakk Nazar Han(1538-1581), Kazakları tekrar merkezi otorite altında birleştirmeyi başarmış, Nogayları hakimiyet altına almış ve ardından güneye doğru Özbeklerin idaresi altındaki Buhara topraklarına yayılma siyaseti gütmüştür. Tevekkel Han(1583-1598) da Özbekler aleyhine yayılma politikasını devam ettirmiş, sırasıyla Taşkent, Yesi ve Semerkant topraklarını ele geçirerek Kazak Hanlığının sınırlarını Mâverâünnehir'e kadar genişletmiştir(Saray, 2002: 25/122; Hizmetli, 2011: 29). Ancak bu yayılma Tevekkel Han'ın 1598 yılında Buhara Hanı Abdullah Han(1583-1598)'a mağlup olmasıyla son bulmuştur(Saray, 2002: 25/122). Bu ana kadar Özbekler(Buhara Hanlığı) aleyhine elde edilen kazanımlarsa, Kalmukların denklem içine girmesiyle ortadan kalmış, adı geçen coğrafyanın büyük bir kısmı Kalmuk hakimiyetine girmiştir(Doğan, 2001:73).

Bu yayılma politikası Kazaklar ile Özbeklerin arasını geri dönülemeyecek boyutlarda açmış ve aynı zamanda kuzey cephesinde Ruslarla mücadele eden Tevekkel Han'ın yeğeni Oraz Muhammed'in mücadeleyi kaybederek Ruslara esir düşmesi ve serbest kalmasının koşulu olarak Kazak Hanlığının, Küçüm Han idaresinde ki Sibir Hanlığına karşı Rus Çarlığı ile ittifak yapması koşulunun getirilmesi Türkistan ve Sibirya'da ki siyasi durumu bambaşka bir boyuta taşımıştır(Doğan, 2002: 12; Hizmetli, 2011: 29; Hayit, 1995: 12; Saray, 1993: 19). Buhara Hanı Abdullah Han ile Sibir Hanı Küçüm Han arasındaki kuvvetli bağın

Rus ittifakının kabul edilmesinde etkili olduğu da muhakkaktır(Saray, 1988: 1/104).

Tevekkel Han'ın halefleri döneminde de güneyde Kazaklar ile Özbekler arasında mücadele devam etmiş, diğer yandan da kuzeyde Sibir Hanlığının siyasi varlığına son veren Ruslara karşı mücadele edilmiştir. Bütün bu mücadeleler devam ederken Kazak toprakları bütün Kazak cüzlerinin son hanı Tavke Han(1680-1718) döneminde tekrar Moğol(Cungarlar, Kalmuklar, Oyratlar) işgaline uğramış ve 1718 yılında Kazak birliği bir daha sağlanamamak üzere dağılmıştır(Saray, 2012: 95; Hizmetli, 2011: 30). Takip eden süreçte şiddetli Cungar akınları devam etmiş ve 1723 yılında Büyük Cüz ve Orta Cüz toprakları Moğol hakimiyeti altına girmiştir(Kavık, 2020:80; Doğan, 2002: 83). Büyük Cüz ve Orta Cüz'ün, Moğol hakimiyetine girmesiyle birlikte Küçük Cüz ve Hive Hanlığı topraklarına sığınan Kazak urukları 1726 yılında topladıkları Kengeşte Ebülhayr'ı ordu komutanı olarak seçmişler ve Cungar tehdidine karşı birlikte mücadele etme kararı almışlardır(Kavık, 2020:80). Ebülhayr komutasında bir kısım askeri zaferler kazanmış olmalarına rağmen siyasi istikrarı ve huzuru sağlayamamışlar ve 1730 yılında topladıkları Kengeş de bir büyük han seçemediği dağılmıştır.

Kalmuk istilası sürecinde büyük bir gayretle ülkesini savunmaya çalışan Ebülhayr, Kazak topluluklarının siyasi sistem sorunları ve politik rekabetleri yüzünden bu mücadelenin kazanılamayacağını görmüştü. Bu yüzden Küçük Cüz topraklarına çekilerek kendini Küçük Cüz Hanı ilan etti ve içerideki siyasi rakipleriyle birlikte Moğol tehdidine karşı da Rusya'dan yardım isteme yoluna gitti(Saray, 2002: 25/122; Doğan, 2001: 70; Hizmetli, 2011: 37; Togan, 1981: 174; Kavık, 2020:80). Han'ın mektubu 30 Nisan 1730'da Ufa'da bulunan Sibirya Valisi Butirlin'e teslim edilmiş ve 8 Eylül 1730'da Petersburg'a ulaştırılmıştır(Doğan, 2011: 158).

Ebülhayr'ın amacı hiç şüphesiz dışarıdan gelen tehlikelere karşı kuvvetli bir destek bulmaktı; fakat diğer yandan da merkezi otoriteden yoksun ve cüzler şeklinde örgütlenen konar-göçer Kazak boylarını tek bir otorite altında toplamak, Büyük Han olarak bütün cüzlerin başına geçmek ve kendi hanedanını kurarak hanlık makamına doğrudan babadan oğula geçen bir hüviyet kazandırmak istiyordu(Doğan, 2001: 73). Ona göre bu üç amaç gerçekleştirildiğinde Kazak toplulukları güçlü bir hal alacak ve dışarıdan gelen baskılara karşı direnebilecekti. Bunun için kullanılacak araçsa, bozkırın müstahkem yerlerine yapılacak kaleler, Or nehri deltasına, İlek nehrinin orta akım bölgesine ve Siriderya(Seyhun) nehri

deltasında bulunan Jankent harabeleri üzerine kurulacak üç yeni şehir ve bu noktalara yerleştirilen az sayıda ki yabancı(Rus) profesyonel asker olacaktı. Bu sayede Kazaklar hem Kalmuklar karşısındaki kayıplarını telafi edecekler, hem de kurulan şehirlerde Kazak sultanları ve kabile reisleri içinden alınacak rehinelere, bu kalelerde ikamet etmek mecburiyetinde bulundurulacağından Hanın otoritesi sağlanmış olacaktı(Doğan, 2001: 73-75). Bu tip düşüncelerin doğrudan Ebülhayr Han'a ait olmadığı, aksine Rus elçisi Aleksey İvanoviç Tevkelev⁸ tarafından kendisine benimsetildiği yönünde görüşler de vardır(Yorulmaz, 2005: 131).

Ebulhayr Han'ın aklından geçenleri tam olarak anlayabilmek adına Rus belgelerine dayanan aşağıdaki ifadelerine değinmek yararlı olacaktır:

“Ebulhayır Han imparatoriçe majestelerinin himayesi altına girdiği zaman tıpkı Kalmukların Ayuka Hanı ve Başkırtlar gibi Rusya tarafından korunmak istemektedir... Buna göre düzenbazları, hilekârları kısa bir zamanda yakalayabilirsiniz, yeter ki emir verebilirsiniz... ve tutukladığımızda kaçmamaları için onlara sahip olabilirsiniz, biz ise sizinkileri koruma altında bulundurmak şöyle dursun kendi kendimizi koruyamıyoruz, çünkü... kendi kasabalarımız yok, bunun için uçsuz bucaksız bozkıra emir veremezsiniz....”(Doğan, 2001: 72), *“Eğer Orırmağı deltasında bir şehir inşa edilirse... ben Ebulhayr Han tüm rakiplerimin susmasını sağlayabileceğim.... Bugün bazı düzenbazları ele geçirmem mümkün değildir, eğer şehir inşa edilirse, bütün düzenbazları yakalayıp istikrarı sağlayabilirim.”*(Doğan, 2001: 74)

3.Tevkelev'in Elçilik Misyonu ve Faaliyetleri

Çar I. Petro(1682-1725) döneminden beri Türkistan'a yayılmanın yollarını arayan Rusya için bu durum kaçırılmayacak derecede önemli bir fırsattı. Fırsatı değerlendiren Çariçe Anna İvanovna(1730-1740), kalabalık bir elçilik heyetiyle⁹ birlikte özel elçi olarak, Aleksey İvanoviç Tevkelev'i Küçük Cüz hanı Ebülhayr'a yolladı(Saray, 2002: 25/122; Hizmetli, 2011: 37; Doğan 2011: 167).

⁸ Adı Kutlu Muhammet Tevkelev'dir. Aslen Tatar'dır ve soyu Kazanlı Şah Ali Han'la birlikte Rusya hizmetine giren Tevkel Mirza'ya dayanır. Çar I. Petro döneminden itibaren Rusya adına tercümanlık, diplomatlık, danışmanlık ve askerlik yapmıştır. Rusya'nın İdil-Yayık bölgesine yerleşmesinde ve Kazak topraklarının Rusya'ya bağlanmasında önemli roller üstlenmiştir. 1730'ların başlarında Ortodoks Hristiyan olmuş ve Aleksey İvanoviç adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Yorulmaz, (2005), "Aleksey İvanoviç (Kutlu Muhammet) Tevkelev (Şeceresi, İdil-Yayık ve Kazak Tarihindeki Rolü)". Bilgi, ss. 117-144

⁹ Elçilik heyeti toplam sayısı 60 kişiydi.

Tevkelev'in asli görevi, Çariçe Anna İvanovna'nın bütün Kazakların Rus uyruğuna kabulüne dair fermanını Ebülhayr Han'a teslim etmek ve Han'la birlikte ileri gelen Kazaklardan kendi usulleri gereğince Çariçe adına sadakat yemini almaktı. Bunun yanında Kazaklar ve Kazak toprakları hakkında edineceği her türlü malumatı da raporlaması emredilmişti(Yorulmaz, 2005: 125-126; Doğan, 2011:168-172).

Tevkelev, 6 Ekim 1731 tarihinde konar-göçer Küçük Cüz Kazaklarının yazlık obasında Han ile yaptığı görüşmede, Rus himayesinin sadece Han tarafından istendiğini ve bunun Kazak ileri gelenlerine danışılmadan bireysel alınmış bir karar olduğunu öğrendi(Saray, 2012: 100; Doğan, 2001; 76, 77, 94). Tevkelev'in Kazakları Rus himayesine almak için geldiğini öğrenen Kazak halkı ve ileri gelenleriyse büyük bir infiale kapılarak, onu ve heyetini casusluk yapmakla suçladılar ve linç etmeye kalktılar(Yorulmaz, 2005:126). Durumun vahametini kavrayan Tevkelev, Kazak ileri gelenlerini ikna etmeye çalıştı ve neticede Bögenbay Batır¹⁰, Eset Batır ve Huday Nazar Mirza¹¹ gibi önemli isimlerin de, Hanın tarafında yer almasını garanti etti(Yorulmaz, 2005:126).

Ebülhayr Han, 10 Ekim 1731 tarihinde Kengeşi topladı ve Tevkelev'in de davetli olduğu bir oturumda Rus himayesine girilmesi meselesini meclis üyelerine sundu(Saray, 2002: 25/122; Yorulmaz, 2005:126, 127; Doğan, 2001; 76, 98; Akar, 2021: 312). Çıkan hararetli tartışmalar sonucunda Rusya himayesine girme yetkisini kimden aldığını soran Kazak ileri gelenlerineyse Han'ın cevabı bir hayli ilginç olmuştur;

“Bu kararı Han şu sebepten dolayı verdi: Ebülhayr Han yalnızca Han unvanını taşıyor, çünkü kendi hakimiyeti altında bulunanlar üzerinde hiçbir iradeye sahip değil ve hayvanlar arasında yaşar gibi yaşıyor. At sahipleri atlarına bakar, onları korur, doyurur, soğuk olduğu zaman üstlerini örter, kirlendikleri zaman yıkar, sahibi olmayan yabani bozkır atlarını ise insanlar da öldürür, vahşiler de avlar ve burada da o yabaniler gibi Hanın koruyucusu yok ve koruyucu bulmak gerekiyorsa büyük bir hükümdarın uyrukluğunu seçmek gerek ve kendisi de han olarak dünya yüzü görmek ister...”(Doğan, 2001: 76)

¹⁰ “Altay Türkçesidir. Bozkır Türk ve Türk Moğol Devletleri'nin kahramanlık unvanıdır. Yiğit cengâver korkusuz anlamlarına gelmektedir. Batur, bagatur, baat'ur olarak da kullanılabilir. Bkz. Akar, a.g.e. s. 420

¹¹ Türkçede “bey” manasına da gelen Mirza ifadesi, İslam Devletleri'nde, hükümdarın çocuklarına, akrabalarına ve başka itibarlı, ileri gelen soylulara verilen bir unvanıdır. Bkz. Akar, a.g.e., s. 474

Sonuç olarak Ebühayr Han'ın Rus himayesine girme ısrarı netice vermedi ve meclisten *“Rusya ile dost olarak yaşamak; fakat Rus himayesine girmemek”* yönünde bir karar çıktı(Saray, 2002: 25/122; Doğan, 2001; 99; Akar, 2021: 312). Burada ilginç olan yabancı bir ülkeyi temsil eden Tevkelev'in, temsil ettiği ülke ile kurulacak ilişkiler konusunda karar alınan bir toplantıda bizzat hazır bulunması ve bu toplantıda konuşma yaparak muhataplarını açıkça tehdit edebilecek cürete sahip olmasıdır(Saray, 2012: 100; Yorulmaz, 2005: 127; Doğan, 2001; 99, 100). Bu nokta dikkate alındığında Küçük Cüz Kazaklarının siyasi ve diplomatik durumu açıkça anlaşılmalıdır.

Tevkelev'in diplomatik misyonu başarısız olmuştur; ancak bu toplantıda başta Ebulhayr Han olmak üzere, Bögenbay Batır, Eset Batır ve Huday Nazar Mirza gibi etkili isimlerin de aralarında bulunduğu toplam 29 Kazak soylusundan Rusya adına sadakat yemini almayı başarmıştır(Alpargu, 1996: 50, 51; Yorulmaz, 2005: 127). Rus himayesine girmeyi reddeden diğer üyelerse Ebulhayr Han'a açıkça muhalefet etmeye başlamışlar ve bu durum Küçük Cüz Kazaklarının siyasi hayatına yeni problemlerin doğmasına neden olmuştur(Doğan, 2002: 87). Kazak beylerinin muhalefetinde temel dayanak noktası, Rus himayesine girmekten çok, Ebühayr Han'ın bozkır töresinin aksine Hanlık yetkilerini aşarak kendi başına karar vermesiydi(Doğan, 2001: 104). Bu açıdan düşünüldüğünde muhalif beylerin Ebühayr Han'ın merkezi otorite kurma düşüncesine karşı hareket ettikleri sonucu rahatlıkla çıkartılabilir.

Bu gelişmelerden sonra Ebülhayr Han'la birlikte Aral bölgesindeki kışlağa giden Tevkelev, Kazak beyleri arasındaki diplomatik faaliyetlerine devam etmiş, Ebülhayr'ın kendisini koruyamayacağını anladığıdaysa Bögenbay Batır'ı çağırarak onun korumasına girmiştir(Yorulmaz, 2005: 127). Bögenbay Batır'ın Ebülhayr Han'ı desteklemesi ve dolayısıyla Rus hakimiyetine girme siyasetini benimsemesinde ki temel sebepse kısa vadeli maddi çıkarılardan daha çok, Kazakların problemlerinin Rus hakimiyetine girmeyele çözüleceğine inanmasıydı. Ona göre; *“Kalmuklar saldırdığı zaman Kazaklar bir tarafa kaçıyor, Başkırtlar saldırdığı zaman başka bir tarafa kaçıyordu. İdil Kalmukları, Yayık Kazakları ve de Sibiryaya askerleri saldırdıklarında kaçacak yer bulamıyorlardı.”*(Doğan, 2001; 101). İşte bu yüzden aynı zaman da etikte bulmadığı Tevkelev'in hediye tekliflerini reddetmiş, Rus elçilik misyonunun faaliyetlerini bireysel manada daha uzun vadeli ticari hedeflerini düşünerek desteklemiştir(Doğan, 2001: 98, 102; Yorulmaz, 2005: 102, 126).

Tevkelev, 24 Kasım 1732 tarihine kadar faaliyetlerine devam etmiş, bu süre zarfında muhalif Kazak beylerinin bir kısmının daha Rus hakimiyetine girmesini sağladığı gibi Karakalpak Han'ı Kaip Han ve Orta Cüz Kazaklarının Han'ı Semeke Han'dan da sadakat yemini almayı başarmıştır(Doğan, 2002: 87; Yorulmaz, 2005: 120). Bütün bu çabalarının 500 ruble yol masrafı da dahil olmak üzere toplam 2900 rubleye mal olması kendisi için ayrıca övünç kaynağı olmuştur(Yorulmaz, 2005: 130).

4.Orenburg Kalesinin Kurulması ve Etkileri

Tevkelev'in en büyük başarısı hiç şüphesiz Or ile Yayık nehirlerinin birleştiği bölgede bir kale yapılması fikrini Ebülhayr Han ve Kazak beylerine benimsetmesiydi. Bu durum Rusya tarafından memnuniyetle karşılandı ve derhal çalışmalara başlandı. Hükümet senatosunun *Ober Sekreteri*¹² İvan Krillov tarafından hazırlanan rapor doğrultusunda 18 Mayıs 1734 tarihinde Çarice'nin de onayıyla "*Orenburg Araştırma Ekibi*" kuruldu(Doğan, 2001: 117, 118; Yorulmaz, 2005: 131). Ekibin başına İvan Krillov, yardımcılığınaysa Aleksey İvanoviç Tevkelev getirilmişti.

Krillov'un raporuna göre Or nehri deltasında kurulacak bir şehirle Rusya'nın sınırlarının güney ve güneydoğuya doğru genişletilmesi mümkün olacak, Başkurt toprakları üzerindeki etkisi artacak ve Kazakların tam manasıyla sadakati sağlanacaktı(Doğan, 2001: 117). Yine aynı şehir sayesinde Başkurt ve Kazak topraklarının doğal zenginliklerinin ele geçirilmesi kolaylaşacak, Kazakların sınırlarını kuzeye doğru genişletmesi engellenecek ve Rusya'dan Hindistan'a kadar uzanan yeni bir ticaret yolunun kurulması sağlanacaktı(Doğan, 2011: 295). Bunun yanında Kalmuklar, Başkurtlar ve Kazaklar arasında var olan husumetlerin devam ettirilmesi, bu halkların birbirlerine karşı kışkırtılması ve bu sayede gelecekte ortaya çıkabilecek problemlere karşı tek bir Rus askerinin bile parmağı kanamadan bir çok meselenin halledilebileceği şiddetle tavsiye ediliyordu(Doğan, 2011: 293; Kavık, 2020: 80; Yorulmaz, 2013, 125).

7 Haziran 1734 tarihinde düzenlenen ve "*İmtiyazlar*" adı verilen belgedeyse, Or nehri deltasına kurulacak şehir "*Orenburg*" olarak tanımlanıyor ve "*Rusya'nın Asya'ya açılan kapısı*" olarak görüldüğü açıkça ifade ediliyordu. Bahse konu belgede Orenburg şehrine Rus tüccarlarla birlikte Başkurt, Karakalpak, Kalmuk vb.

¹² Baş Kâtip

Türkistan halkaları ile Fars ve Hintli tüccarların da yerleşebileceği ve özgürce ticaret yapabileceği belirtiliyor ve bu tüccarlar üç yıl için gümrük vergisinden muaf tutuluyordu(Doğan, 2001: 120).

Askerler, araştırmacılar ve işçilerden müteşekkil olan Orenburg Araştırma Ekibi, 15 Haziran 1734'te Petersburg'dan ayrıldı ve Or ile Yayık nehirlerinin birleştiği noktada inşa edilen Orenburg kalesi 15 Ağustos 1735'te tamamlandı(Bauman, 2002: 577-586; Doğan, 2001: 122; Yorulmaz, 2005; 131.) Orenburg kalesinin inşasıyla İç Asya kapıları Rusya'ya açılmış ve hâkimiyetini engelleyecek hiçbir şey kalmamıştı. Türkistan siyasi tarihini baştan aşağıya değiştirecek olan bu ilk adım önce Kazakistan'ın, sonrasında bütün Batı Türkistan'ın Rus işgaline uğramasında en önemli basamak olmuştur.

Orenburg'un kurulması ve bölgeye Rus askeri varlığının kalıcı olarak yerleştirilmesinden sonra Ruslar, kaleyi Kazaklara vadettiklerinin (Kalmuk akınlarına karşı Kazakları korumak) aksine amacı dışında kullanmışlar ve Başkurt topraklarına karşı girişilen askeri faaliyetleri Orenburg üzerinden yürütmüşlerdir(Saray, 2002: 25/122). Bu askeri faaliyetleri daha muntazam yürütebilmek için 27 Ekim 1736 tarihine kadar Orenburg bölgesinde 14 kale¹³ ve 7 ileri karakol¹⁴ daha inşa etmişlerdir(Doğan, 2001; 129). Bu askeri noktalar arasındaki mesafelerse 34 ile 64 verst¹⁵ arasında değişiyordu. Süre ve mesafeler göz önüne alındığında, Rus askeri varlığının bölgede nasıl bir hızla yayıldığı ve yerleştiği daha net anlaşılmaktadır.

1735-1742 yılları arasında Orenburg kullanılarak Başkurlara karşı Tevkelev'in komutası altında yürütülen askeri faaliyetler, Tevkelev'in zalimliği ile ön plana çıkmış ve onun tarafından organize edilen cezalandırıcı tenkil müfrezeleri(karatelnıy ortyad) akıl almaz işkence metotlarıyla hafızalara kazınmıştır(Doğan, 2011: 118-135). O kara günler hâlâ "*Taftilev*" adıyla anılmakta ve Tevkelev "*kasap, cani*" gibi sıfatlarla birlikte hatırlanmaktadır(Yorulmaz, 2005: 132, 138).

Orenburg'un kurulmasının bir diğer önemli sonucuysa bölgenin ticari potansiyelinin kullanılmasını sağlanması ve ekonomik olarak hatırı sayılır bir iyileşmeye neden olmasıdır. 20 Ekim 1736 tarihinde Küçük Cüz Hanı Ebülhayr

¹³ Orenburg, Guberlin, Ozernıy, Buzuluk, Barsk, Kızıl Samara, Tabın, Çeberkul, Kızıl-ufa, Eldats, Kubov, Miyas, Kızıltay ve Kalmuk

¹⁴ Orda, Berd, Krillov, Karaul, Yukarı, Soroçi ve Totski.

¹⁵ Rus uzunluk ölçüsü birimi. 1,0668 kilometreye tekabül etmektedir.

Han'dan Krillov'a gelen mektupta Orenburg'ta bir pazar kurulması ve soydaşları ile bizzat tarafından gönderilen tüccarlardan gümrük vergisi alınmaması istenmiş ve bu talebi "*İmtiyazlar*"a uygun olarak kabul edilmiştir(Doğan, 2001: 129). Yine Küçük ve Orta Cüz Kazaklarının bir kısmının Rus hakimiyetine girmesiyle birlikte iki ulus arasında ki ticari münasebetler artmış ve bu da gözle görülür bir ekonomik canlanmaya sebep olmuştur(Doğan, 2002: 89).

26 Ağustos 1742 tarihinde Janibek Batır'ın Orenburg Şefi Neplüev'le yaptığı görüşmede sarf ettiği cümlelerin paylaşılması, bu ekonomik iyileşmenin Kazaklar üzerinde ki etkisinin anlaşılması açısından yerinde olacaktır:

"Kazaklar Rus uyrukluğuna geçmenin faydalarını hissetmemiş olamazlar, çünkü önceden hiç kaftanı olmayanın bugün iki kaftanı var, eskiden bir kaftanı olanınsa bugün çok kaftanı var; böylece her ihtiyaçlarını karşılama imkânı buluyorlar, bu imkânları başka nerede bulabilirler."(Doğan, 2001: 131)

5. 1736 Başkurt Direnişi Sırasında Ebülhayr Han'ın Faaliyetleri

1736'da Başkurtlar, Ruslara karşı yeni bir istiklal savaşı başlatmıştı. Rusya'ysa Başkurtlara karşı yürüttüğü askeri faaliyetleri Orenburg Kalesi ve etrafında yapılandırdığı askeri hat üzerinden yürütüyordu. Bu durumdan rahatsız olan Başkurt ileri gelenleriye Kazak Cüzlerine başvurmuş ve Ruslara topraklarında askeri üs vermemelerini talep etmişlerdi(Saray, 2002: 25/122).

Bunu fırsat bilen Küçük Cüz Hanı Ebülhayr, 1737 yılı sonbaharında Ruslara yardım etmek bahanesiyle Başkurt topraklarına girdi. Diğer yandansa Orta Cüz Hanı'na başvurarak Ruslar'a karşı ittifak talep etti; ancak bu talebi Orta Cüz Hanı Semeke tarafından reddedildi(Saray, 2002: 25/122). Üçüncü oğlu Hoca Ahmet'i Başkurt Hanı yapmak isteyen Ebülhayr, Başkurtlara Rusya tarafından başışlanmak istiyorlarsa bunu ancak kendisinin sağlayabileceğini söylüyor ve onlardan yüklü miktarda hediye topluyordu(Doğan, 2001: 132). Aynı zamanda Ruslar ve Başkurtlar arasında barışın sağlanması için de arabuluculuk yapıyordu(Saray, 2002: 25/122). Hanın bu faaliyetlerinden rahatsız olan Rus yetkililer ise isyanın bastırılması konusundaki yardımlarından ötürü teşekkür ederek, kendi topraklarına dönmesi konusunda Ebülhayr'ı ikna etti.

1738 baharında yeniden Başkurt topraklarına giren Ebülhayr, politika değişikliğine giderek doğrudan Rusya'yı hedef alan bir siyaset benimsedi ve direnen Başkurt beylerinden birinin kızıyla evlenerek akrabalık kurdu. Hemen ardından Başkurt

direnışine katılan çok sayıda Başkurt'u da yanına alarak, direnişeye katılmayan Başkurtları tutuklamak, mallarını yağmalamak ve ceza ödetmek gibi yöntemlerle sindirmeye çalıştı(Doğan, 2001: 132). Kendisini bu tip başına buyruk davranışlardan vazgeçmesi konusunda uyararak Binbaşı Boris Ostankov'a Orenburg kalesi içinde kılıç çekerek “*Şehir benimdir ve benim için inşa edilmiştir, uslu durmayanın kellesini uçururum.*”(Doğan, 2001: 132, 133) demiş ve okları tamamen üzerine çekmiştir. Hanın bu restine karşılık Rusların cevabı daha sert olmuş ve Orenburg'ta kendisiyle birlikte bulunan Başkurt batırları bir süre için gözaltına alınmıştır.

Ebülhayr'ın tutumunun tabiiyet esaslarına aykırı olduğuna karar veren Rusya, Vasili Nikitiç Tatişçev'i¹⁶ hatırı sayılır bir askeri güçle birlikte Orenburg'a göndermiş ve durumu derhal kontrol altına alması emredilmiştir(Doğan, 2001: 133). Vakit kaybetmeden Orenburg'a gelen Tatişçev, Başkurt Tarhanı¹⁷ Taymas Şaimov aracılığıyla Ebülhayr, oğulları ve beylerinin bir kısmını Orenburg'a davet ederek kendileriyle görüşmek istediğini bildirdi. Han, Başkurt direnişisi sırasındaki faaliyetleri nedeniyle Orenburg'a gitmeye çekiniyordu. Bu nedenle bir hükümdarın bir generalin ayağına gitmesinin genel kaidelere aykırı olduğunu belirterek görüşmeden kaçındı. Bu sırada devreye Tevkelev girdi ve Han'ı görüşmeye gitmek üzere ikna etti(Yorulmaz, 2005: 133). 3 Ağustos 1738 tarihinde Orenburg'ta görkemli bir merasimle karşılanan Ebülhayr ve beraberindeki zevat, ikinci kez sadakat yemini etti ve 19 Eylül 1738 tarihli belgeden anlaşılacağı üzere bu talepleri yeniden kabul edildi(Doğan, 2001: 138; Doğan, 2011: 174-175).

6. 1739-1741 Kazak Kalmuk Savaşları ve Rusya'nın Tutumu

1739 yılında Kalmuk Hontayşisi¹⁸ Galden Tseren, Kazak topraklarına yapacağı akının hazırlıklarını tamamlamış ve Rusya'nın onayını almak amacıyla elçileri Lama Daşı ve Naurız Kazı'yı Tobolks'a göndermişti(Doğan, 2001: 151). Bu gelişmelerden haberi olduğu anlaşılan Küçük Cüz Hanı Ebülhayr Han ise hakimiyetini kabul ettiği Rus idaresine başvurmuş ve Kalmuk akınlarına karşı savunma amacıyla kullanılmak üzere top, mühimmat ve bu ekipmanı kullanacak profesyonel askerler talep etmiştir. Ebülhayr'ın bu talebi 26 Ağustos 1739 tarihli

¹⁶ Rus asker, devlet adamı, tarihçi, filozof ve etnograf. Krillov'un ölümü üzerine Orenburg Komisyonu Başkanlığına atanmıştır.

¹⁷ Tarhan unvanı değişik zaman ve mekanlarda farklı anlamlara gelmekle birlikte temelde “bey” yerine kullanılmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Akar, a.g.e. s. 497-498

¹⁸ Hontayşi: Kalmuk hükümdarlarının unvanı.

imparatoriçe emirnamesinden anlaşılacağı üzere top ve insan gücünün azlığı bahanesiyle reddedilmiştir(Doğan, 2001:152).

1739 sonbaharında 30.000 Kalmuk askerinin Orta Cüz topraklarına girmesiyle Kazak Kalmuk savaşları başlamış, destek talebi reddedilen Küçük Cüz Hanı Ebülhayr ise Kalmuk Hontayşisi ile bireysel ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Elçisi Kutlubet'i, Kalmuk Noyanı¹⁹ Sarımancı'ya gönderen Han, kendisinin "*Türkistan Hanı*" ilan edilmesi karşılığında Kalmuk himayesine gireceğini ve sadakatinin garanti altında olduğunu göstermek için de oğlu Ayçuvakı'yı rehin olarak verebileceğini bildirmiştir(Doğan, 2001: 154). Bu konudaki faaliyetlerini Rusya'dan gizleme gereği duymayan Ebülhayr'ın Rus askeri yardımını sağlamak amacıyla bu şekilde davranmayı tercih ettiği sonucuna varılabilir.

Bu diplomasi oyununun diğer tarafında yer alan Kalmuk Hontayşisi ise elçisi Lama Daşi aracılığıyla Rusya'nın Sibirya Valisi Butirlin ile görüşüyor ve herhangi bir yanlışığa mahal vermemek adına Rus hakimiyetini kabul eden Kazak toplulukları ve onların yerlerinin kendisine bildirilmesini talep ediyordu(Doğan, 2001: 156). 1741 yılının Şubat ayında Kalmuklar, Rusya'nın bilgisi dahilinde yeni bir akın başlattı. Bu akın o kadar sert ve şiddetli olmuştu ki, Kalmuk ordusu önünden kaçan Orta Cüz Hanı Ebu'l Mamet Han,²⁰ sadece 30 çadırla birlikte Küçük Cüz topraklarına sığınabilmişti.

Bu gelişmeler üzerine 1741 yılının Mart ayında etraflarının Kalmuklarca tamamen sarıldığını beyan eden Ebülhayr Han, Rus hükümetinden kendileri için Sirderya nehri kıyılarında savunma amaçlı bir şehir kurulmasını talep etti. Aslına bakılırsa Ebülhayr Han, bunu 1739 yılında da talep etmiş, bunun üzerine Rusya'dan gönderilen teknik bir heyet tarafından, Or Nehri ve Hive şehri arasında bulunan coğrafyanın haritası çıkartılmıştı(Doğan, 2001: 157-158).

1741 yılının Mayıs ayında Kazak-Kalmuk savaşları sona erdi. Merkezi otoriteden ve ateşli silahlardan yoksun olan Kazak Cüzleri, tek bir merkezi iktidar tarafından yönetilen 80.000 kişilik Kalmuk ordusu tarafından ezilmişti. Şartları ağır bir barışa razı olan Kazakların bir kısmı Kalmuk tabiiyetini kabul etmiş, Orta Cüz Hanı Ebu'l

¹⁹ "Moğol askeri geleneğinde ordu komutanı unvanı olan Noyan rütbesi ordunun han ailesinden sonraki en yetkili komutanlarına verilen unvandır." Ayrıntılı bilgi için bkz. Akar, a.g.e. s. 381

²⁰ Semeke Han 1737'de vefat etmiştir.

Mamet Han bu tabiiyetin nişanesi olarak oğlunu Kalmuklara rehin vermişti (Doğan, 2001: 161).

Bütün bu çatışmalar sırasında Kazak topraklarına yayılma ve yerleşme faaliyetlerine devam eden Rusya, Kalmuk akınlarını durdurabilecek pozisyonda olmasına rağmen olaylara doğrudan müdahil olmamayı tercih etmiş ve tabiiyeti altında bulunanlar da dahil olmak üzere bir kısım Kazak obalarının Kalmuklar tarafından yok edilmesine göz yummuştur. Rusya'nın bu şekilde davranması gelecekte kendisine karşı çıkabilecek olan Kazakların belinin kırılması için izin vermekten başka bir şey değildi; zira tabiiyetlerini kabul eden Kalmukların coğrafyaya kalıcı olarak yerleşmelerine asla izin vermeyeceklerdi.

Rusya'nın bu konudaki politikası Kazakları rahatsız etmiş ve Rus tabiiyeti konusunda soru işaretleri oluşmasına neden olmuştur. Bunun üzerine Rus hükümeti 20 Mayıs 1742'de Kazakların korunması için bir takım özel tedbirler alınmasını kabul etmiştir; ancak pratikte bu tedbirler Batı Türkistan'ın Rusya tarafından işgalini hızlandırmıştır (Doğan, 2001: 194).

7. Neplüyev'in Orenburg Komisyonu Başkanlığına Atanması ve Faaliyetleri

1742 yılında Orenburg Komisyonu Başkanlığına atanan Neplüyev, gelir gelmez Orenburg bölgesinde bulunan Rus askeri varlığının daha da yayılması için çalışmalara başladı. İlk önce Yayık nehri kıyısına İlin Kalesi inşa edildi. Ardından Vozdivijens ve Tanalitsk kaleleri tamamlandı (Doğan, 2001: 196). Bu kalelere Rus askeri varlığı yerleştirildiği gibi Rusya tarafından sınır hatlarının korunması için sık kullanılan Kossak grupları da bölgeye getirildi.

Neplüyev, askeri faaliyetlere ek olarak 19 Ekim 1742 tarihli Emirnamesiyle Kazaklar'ın Yayık nehri yakınlarına göç etmelerini, yeni yapılan kalelere yaklaşmalarını ve bu kalelerin etrafına yerleştirilen Rus, Kossak ve Volga Kalmuklarıyla çatışmaya girmelerini yasakladı (Doğan, 2005; 157, 158). Bu hayvancılıkla uğraşan konar-göçer Kazak boylarının en verimli otlak sahalarından uzak kalması anlamına geliyordu. Bu yasağı çiğneyenlere ise son derece sert önlemler alınıyor, tutuklananlar Sibiry'a da, Nerçin bölgesindeki fabrikalara sürgün ediliyordu. Gerekliğinde ateşli silahlarla donatılan Kalmuk süvarilerinin ganimet karşılığında Kazak obalarını vurmalarıysa müsaade ediliyordu. Kazaklar sadece kendilerine karşı getirilen bu tip yasaklar ve önlemlerle uğraşmak zorunda kalmıyor, aynı zamanda Rus idaresinin tavrı nedeniyle kendilerine karşı daha

cüretkâr davranan Kossak ve Rus yerleşimcilerin kontrolsüz taşkınlıklarına da maruz kalıyorlardı.

Süreç içerisinde, Türkistan halkının korunması bahanesiyle oluşturulan Orenburg sınır hattı, Hazar kıyılarından başlayarak Yayık nehri boyunca uzanmış, 1747 yılına gelindiğinde Orenburg sınır hattında 28 kale, 36 toprak tabya, ve 3 Kossak köyü²¹ inşa edilmişti(Doğan, 2001;196). Bu sırada Uy ve İrtiş hattında da inşa faaliyetlerine devam edilmiş ve Kazak toprakları 6000 verst uzunluğunda bir askeri hatla kuşatılmıştı.

Bütün bu faaliyetlere ek olarak Kazaklar ve Başkurtlar arasına fitne tohumları ekerek bu iki halkı birbirlerine karşı kırkıstan ve Ebülhayr Han'ın Kazak cüzleri üzerindeki etkinliğini azaltarak onu politik yalnızlığa iten Neplüyev, Orta Cüz Sultanlarından Barak'ın alternatif olarak Ebülhayr'ın karşısına çıkmasını sağlamıştır(Doğan, 2001: 198; Doğan, 2002:90). Takip eden süreçte iyice yalnızlaştırılan Ebülhayr için Orenburg da bir ev yapılmış ve sözde onurlandırmak için kapısında Rus askeri nöbet tutmaya başlamıştır(Hayit, 1995: 32). Bütün Kazak Cüzlerinin Baş Hanı olmak için yola çıkan ve bunun için rakiplerini Rus kalelerinde mahkûm olarak tutmayı tasarlayan Ebülhayr'ın en sonunda Rus esirine dönüşmesi ibret alınması gereken bir hadise olarak tarihteki yerini almıştır.

Bu gelişmeler sonucunda halkın ve sultanlarının nefretini kazanan Ebülhayr, 1748 yılında Barak Sultan tarafından öldürülmüş yerineyse oğlu Nurali, Han ilan edilmiştir(Doğan, 2002: 89; Hizmetli, 2011, 37). Nurali Han 1786 yılına kadar yönetimi elinde tutmayı başarmış; ancak onun iktidarı döneminde de Rus baskısı ve kargaşa devam etmiştir. Özellikle 2 Eylül 1756'da Kazaklar için Yayık nehrinin sağ yakasına geçme ve Rus askeri mevzilerine 12-15 kilometreden fazla yaklaşma yasağının getirilmesi Kazak ekonomisi için yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Öte yandan Nurali Han'ın kardeşi Aşuvak Sultan ve diğer boy reisleriyle yaşadığı anlaşmazlıklar, Sırım Batır liderliğinde yeni bir muhalif hareketin doğmasına neden olmuştur. 24 Temmuz 1785 yılında muhalif boy reislerinden müteşekkil 5 kişilik bir heyet, 55 boy reisinin imzasını taşıyan bir mektupla, dönemin Orenburg Askeri Valisi Osip Andreyeviç Igel'strom'a²² başvurmuş ve Nurali Han'ın azlini

²¹ Sokmar, İletsck, Berdn

²² Baltık Şövalyeleri Birliği tarafından Livonya bölge yöneticisi ve mareşali seçilen Gustav Heinrich von Igelström'ün oğludur. Kökeni on üçüncü yüzyıla dayanan ve on yedinci yüzyılda Livonya'ya yerleşen Alman asıllı İsveçli asil bir aileye dayanır. Aile geleneklerinin aksine 19 yaşında Rus Çarlığı

talep etmişlerdir(Kara, 2021; 375). Bunun üzerine Eylül 1785'de Kengeş toplanmış ve Nurali'nin azledilerek yerine Batır Sultan'ın oğlu Kaip Sultan'ın Han olarak seçilmesine ve Küçük Cüz topraklarının Bayulu, Jetiru ve Karakesek olmak üzere üç idari bölgeye ayrılarak her birinin başına bir "biy"²³ tayin edilmesine karar vermişlerdir(Kara, 2021; 375). Çariçe II. Yekaterina(1729-1796) Nurali Han'ın azlını onaylamış; ancak Kaip Sultan'ın seçimini tanımamıştır, böylece Kazak tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.

Bu dönemde Igel'strom, Sultanların yetkilerini kısıtlayan ve onların yerine biyleri taşıyan reform hareketlerine girişmiş; fakat bu durum Sultanlar arasında derin huzursuzlukların doğmasına ve tepkinin Rusya'ya dönmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Igel'strom görevden alınmış ve 1791 yılında Hanlık yönetimi geri getirilerek Nurali Han'ın kardeşi Erali Sultan yeni Küçük Cüz Hanı ilan edilmiştir(Kara, 2021; 376). 13 Ağustos 1799'da ise Kazak mahkemeleri lağvedilmiş ve 1800 yılından itibaren seçilen Hanlar için Rus hükümeti onayı getirilmiştir(Saray, 2002: 25/123; Hizmetli, 2011: 40; Kara, 2021; 544).

25 Mayıs 1810 yılında Rusya, Küçük Cüzde iç ihtilafları bahane ederek yeni bir han seçilmesini istemiş ve Orenburg'da Kazak ileri gelenlerini toplantıya çağırmıştır. 10.000 kişilik Kazak Temsilciler Meclisi toplanmış fakat han seçimi yapılamamıştır. Muhalif iki gruba ayrılan küçük cüz kabilelerinden Astrahan bölgesinde yaşayanları Nurali Han'ın oğlu Bökey Sultan'ı, Ural nehrinin doğusunda yaşayan kabilelerse Aışuvak Sultan'ın oğlu Sergazi Sultan'ı Han ilan etmişlerdir. Çar I. Aleksandr(1801-1825) her iki hanın seçimini de onaylamış ve böylece Küçük Cüz Hanlığı resmen ikiye bölünmüştür(Kara, 2021; 378). 1817'de Rusya tarafından Han Divanı'nın geleneksel yapısına müdahale edilmiş, 10 Mayıs 1824 tarihindeyse Küçük Cüz toprakları Sultanlarca idare edilen üç ayrı bölgeye ayrılarak Küçük Cüz Hanlığı'nın siyasi varlığına resmen son verilmiştir(Kara, 2021; 378). 1831 yılından itibaren Küçük Cüz toprakları yöneticileri Orenburg Askeri Valisi tarafından atanan daha küçük idari birimlere ayrılmış ve 1854'ten itibaren bu makamlara Rus idareciler tayin edilmeye başlamıştır. 1859'da Kazak

hizmetine girmiş ve Rusya'da Osip Andreyevič Igel'strom olarak anılmıştır; ancak özgün adı Otto Heinrich von Igelström'dür. Farklı kaynaklarda Iosif Igelström olarak da anılır. Torunu Konstantin Igel'strom, Çar I. Nikolay yönetimine karşı faaliyetlere giriştiğinden Igel'strom ailesi 1827'de tüm asalet unvanlarını kaybetmiştir.

²³ "Kazak Hanlığında genel kullanımından farklı olarak, hâkim, mahkeme reisi gibi anlamları da vardır. Biyler davalara bakmakla görevlidir." Bkz. Akar, a.g.e., s. 425

bozkırlarının idaresinin Rusya Dışişleri Bakanlığında alınarak İçişleri Bakanlığına tevdi edilmesiyle birlikte işgal ve ilhak süreci tamamlanmıştır.

Sonuç

Ruslar, Ebülhayr Han'ın zamansız ve gereksiz çağrısı ile I. Petro döneminden beri ele geçirmeyi planladıkları, uğrunda uzun yıllar ve milyonlarca rubleyi harcamayı göze aldıkları Kazak topraklarına savaşız ve rahat bir şekilde girmişlerdir. Bu onlar için gerçekten büyük bir fırsattı ve bunu iyi değerlendirdiler. Türkler arasında birlik olmaması, merkezi otorite boşluğu, hanların ve sultanların çatışmaları Ruslara ilk Kazak topraklarını kolayca kazandırmıştır.

Sonraki yayılma siyasetinde Kazakların merkezi otorite boşluğunu kullanan Ruslar hanın karşısına sultanları, sultanlar karşısında hanları destekleyerek bölünmeyi hızlandırmış, aynı şekilde gerektiğinde Kazaklara karşı Kalmukları, Kalmuklara karşı ise Kazakları kullanmaktan çekinmemişlerdir.

Aynı dinden, dilden ve milletten olan hanlıkların birbirleri ile gereksiz münakaşa ve üstünlük çabaları Rusya'nın işini kolaylaştırmış, hanlıklar birbirleri ile mücadele ederken yaklaşan büyük tehlikeyi fark edememişlerdir.

Kaynakça

AÇA, Mehmet, (2020), “Gerçekle Kurgunun Bulanıklığında Yağmacı Bir Ataman: Yermak Timofeyev”, *İdil Ural Araştırmaları Dergisi*, C.2, S. 1, ss. 111-132.

ADİLHANKIZI, Damecan Sadik, (2005), “Kazak Türklerinin Tarihi ve Kazakistan”, *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches*, C. 1, S. 1, ss. 24-30.

AKAR, Kaan, (2021), *Türkistan Sözlüğü XI. XIX. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve İstılahlar*, Bursa, Porsuk Kültür Yayınları.

ALPARGU, Mehmet, (1996), *Yenicağda Kazak Türkleri*, Ankara, 72 Ofset Yayınları.

ALTIER, Semiha, (2013), “Semerkand Sarayı'ndan Tarihe Bir Bakış: Mes'ud Bin Usman Kuhistani'nin Tarih-i Ebu'l Hayr Han'ındaki Minyatürler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi(HÜTAD)*, C.18, S. 18, ss. 7-24.

BAUMAN, Robert F., (2002), “Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması”, *Türkler*, C.18, Ankara, ss. 577-586.

Mehmet Ali Dinç - Rusya'nın Türkistan'da Yayılma Siyasetinin İlk Adımı Kazak Küçük Cüz Hanlığını İşgali

BEYDİLLİ, Kemal, (2002), “Küçük Kaynarca Anlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara, ss. 524-527.

BURTON, Audrey, (1986), *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. London, Curzon Press.

DOĞAN, Orhan, (2001), “Ebu'l-Hayır Han Dönemi Kazak Rus Münasebetleri (1718-1748)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.

DOĞAN, Orhan, (2002), “Kazak Halkının Ortaya Çıkışı ile İlgili Efsaneler ve XVIII. Yüzyıla Kadar Kazak Hanlığı'nın Siyasi Durumu”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 4, ss. 1-14.

DOĞAN, Orhan, (2002), “Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (18. Yüzyılın İlk Yarısı)”, *Tarih Dergisi*, S. 37, ss. 77-92.

DOĞAN, Orhan, (2004), “Çarlık Rusya'sının Türkistan Orta Asya Siyaseti ile İlgili Önemli Bir Belge”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 11, ss. 287-302.

DOĞAN, Orhan, (2005), “Küçük Orda Kazak Hanlığının Güney ve Kuzey Komşuları ile İlişkileri (1734-1742)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 9, ss.145-162.

DOĞAN, Orhan, (2011), “Çarlık Rusya'nın Uyguladığı İstila ve Asimile Siyasetine Karşı Başkırtların Çıkardığı İsyanlar(XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XVIII. Yüzyıl)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 26, ss. 118-135.

DOĞAN, Orhan, (2011), “Türkistan(Orta Asya) Kazak Hanlıklarının Çarlık Rusya'nın Tabiiyetine Girmeleri Hakkında Bazı Belgeler”, *Tarih Dergisi*, S. 39, ss. 155-180.

ERDOĞAN, Aysel, (2019), “Kazak Türklerinde İdari Yapı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 2, ss. 592-612.

HAYİT, Baymirza, (1995), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

HİTCHİNS, Keith, (2002), “Kazaklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, ss. 131-134.

HİZMETLİ, Sabri, (2011), “Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü”, *İSTEM*, S. 17, s. 23-43.

İNALCIK, Halil, (1948), “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü(1569)”, *Belleten*, C. 12, S. 46, ss. 349-402.

İNALCIK, Halil, (2002), “Kırım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, ss. 450-458.

İNALCIK, Halil, (2003), “Mehmed II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, ss. 395-407.

KARA, Gülnar, (2021), “19. Yüzyılda Çarlık Rusya’sının Kazak Jüzlerinde Gerçekleştirdiği İdarî Reformlar ve Neticeleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 6, ss. 373-384.

KAVIK, Muhittin, (2020), “XVIII. Yüzyılda Kazak-Kalmuk-Cungar Mücadeleleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, ss. 77-86.

KESİCİ, A. Kayyum, (2003), *Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, İstanbul, Kültür Sanat Yayıncılık.

Komisyon, (1994), *Köne Devirden Kazırgı Küнге Deyin Kazakistan Jane Kazaklar*, Almatı. (*Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, (2013), çev. Abdülvahap Kara, İstanbul, Selenge Yayınları.

KUMEKOV, B., (2007), “Kazak Devleti’nin Oluşumu”, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 54-60.

OLCOTT, Martha Brill, (1995), *The Kazakhs*, California, Hoover Institution Press.

ÖZCAN, Emine Sonnur, (2013), “Asya’dan Afrika’ya Osmanlı’nın 16. Yüzyıl Kanal Projeleri”, *TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi*, Kasım 2013, ss. 34-35

ROSS, Edward Denison ve SKRİNE, Francis Henry, (2005), *The Heart of Asia, A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*, New York, Roudledge Curzon, Taylor&Francis Group.

SARAY, Mehmet, (1988), “Abdullah Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, s. 104.

SARAY, Mehmet, (1993), *Kazak Türkleri Tarihi “Kazakların Uyanışı”*, İstanbul, Nesil Matbaacılık.

Mehmet Ali Dinç - Rusya'nın Türkistan'da Yayılma Siyasetinin İlk Adımı Kazak Küçük Cüz Hanlığını İşgali

SARAY, Mehmet, (2000), "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Türkler*, C.18, Ankara, ss.561-576.

SARAY, Mehmet, (2002), "Kazakistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, ss. 121-125.

SARAY, Mehmet, (2012), *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Anlara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TOGAN, Zeki Velidi, (1981), *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, Enderun Yayınları.

YORULMAZ, Osman, (2005), "Aleksy İvanoviç (Kutlu Muhammet) Tevkelev (Şeceresi, İdil-Yayık ve Kazak Tarihindeki Rolü)". *Bilig*, S.34, ss. 117-144

YORULMAZ, Osman, (2013), *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.